

ԶԱՅՆ

ՀԱՄՇԵՆԱԿԱՆ

«ՀԱՄՇԵՆ» ՀԱՅՐԵՆԱԿՅԱԿԱՆ-ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱՄՍԱԹԵՐԹ Անվճար

(Սկիզբը՝ Նախորդ համարում)

«ԹԱՔՈՒՆ» ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Ներկայիս մեր պատմական տարածքներում բնակած հայուհիները, իր էթնիկական վերակերպած տիպերով, շարունակում է մնալ խորհրդավոր եւ գրեթե անճանաչելի: Միսները համեմատութեամբ «թաքուն» հայերի պարագան թերեւս ամենաբարդը պիտի համարել:

Ազգային գիտակցութեան պահպանման առումով այստեղ կարելու ենք գտնում կանգ առնել Սեբաստիայի Կովտուն գիւղի միակ «թաքուն» հայ ընտանիքի պարագայի վրայ: Ըստ լիբանանահայ ուղեւորի, 1950-ականներին այնտեղ բնակւող բուն անունով Միքայէլը, որ կոչւում էր «քուրդ Ահմադ» եւ 30 տարուց աւելի չէր հանդիպել ոչ մի հայի, ուներ հայ կին եւ երեք աղջիկներ: Միքայէլը, թուրքերից ու

ԿԱՐԷՆ ԽԱՆՆԱՐԵԱՆ

թեան ու երիտասարդութեան տառապանքները, ընտանիքի դառն տեղափոխութիւններն ու իր «ծախ» հոսանքներում ներկրելու պատմութիւնը պատմելով, «Հոգիս քեզնով կը խայտայ» գրքի հեղինակ եւ առաջադիմական գրող Քեմալ Եալչիմին ասում է. «Մօրս երգերը ընդհանրապէս թախծոտ էին: Իմ երգերը չէր հաւանում: Մայրս իր երիտասարդութեան դաշնակցական է եղել: Քաղաքական տեսակետից էլ ինձ երբեք չէր հաւանում: Ինքը, փեսաները, մեծ մօրաքրոջս ամուսինը, բոլորն էլ Դաշնակցական կուսակցութիւնից էին եղել: Որպէս ընտանիք՝ մենք այդ արտի մէջ ենք բուսել: Մօրս դիմադրելու ուժը, կամքը քարի պէս տոկուն էր: Իր հաւատը, յոյսը երբեք չկորցրեց: Իր լաւատեսութիւնը, մարդասիրութիւնը, ընդդիմութեան ջիղը գալիս էր երիտասարդութեան ընթացքում իր կուսակցական լինելուց: Իմ անհատականութեան եւ յատկապէս քաղաքական տեսակետներիս հասու-

Միկիյէ քաղաքի հայկական եկեղեցին:

«գորշ գայլական» շանտաժներով լեցուն եւ քաղաքական ազդեցութեան զանազան լծակներով կառավարող: Սրա վերաբերեալ նոյն հայը շարունակում է պատմել. «Այս մթնոլորտը, սակայն, հաճելի չէր ոճանց եւ մի շարք քաղաքական շրջանակների: Սկսեցին արծարծել բանբասանքներ. «Հայերը կազմակերպւում են», «Գեաւուրները բացելու են իրենց եկեղեցիները», «Հայերը իրենց պապերի ինչքերը յետ են ուզելու» եւ այլն»⁵⁰:

Թէ ինչքանով են միատեսակ եղել «թաքուն» հայութեան քաղաքական ցանկութիւնները, տրամադրութիւններն ու կամքը, դժար է պատասխանել ճշգրտորէն: Սակայն կարելի է միանշանակ ասել, որ նրա բնական ձգտումների կոպիտ ճգնումը, նրա դեմ շարունակուող թուրքացման քաղաքականութիւնը, մարդկային իրաւունքների ոտնահարումը եւ էթնիկական խտրականութիւնը նրան մղում էին հակապետական կոչոտ եւ անտագոնիս-

ԱՅՆՏԵՂ ԴԵՌ ԱՊՐՈՂ ՀԱՅԵՐ ԿԱՆ...

Ջիբին գիւղում ապրող «թաքուն հայերի» ընտանիք:

քրդերից գաղտնի, գիշերները, մի քանի հին դասագրքերով, «գաղտնօրէն եւ կանոնաւոր կերպով» հայերէնի եւ հայոց պատմութեան դասեր է պարագայել իր զաւակների հետ եւ խնամքով նրանց սովորեցրել մայրենի լեզուն: «Միքայէլի ամենամեծ մխիթարութիւնն ալ այս պարագան է,- ասում է ուղեգրութիւնում,- ուրախ է, որ զաւակները հայ մնացած են»⁴⁶:

Մի «թաքուն» հայ իր դաժան մանկու-

նացման մէջ մօրս ազդեցութիւնը մեծ է եղել...»⁴⁷:

Պ ո լ խ ա հ ա յ « Ժ ա մ ա ն ա կ » օրաթերթի 1976 թ. համարներից վերցւած տեղեկութիւնների համաձայն՝ 120 հոգուց բաղկացած սասունցի 16 ընտանիք ժամանել են Կ. Պոլիս՝ թշուազոյն վիճակում: Արաբկիրում կան 450 անչափահաս երեխաներ, որոնցից միայն 200-ը հնարաւորութիւն ունեն վարժարան յաճախելու: Ակնի եւ շրջակայքի հայ բնակչութեան թիւը հասնում է 190-ի, որոնցից 40-ի մանուկները զրկւած են կրթութիւնից: Դիվրիկի եւ շրջակայքի հայերի թիւը հասնում է 200-ի, որոնց մէջ կան մօտ 60 արիեստաւորներ⁴⁸: Սոյն ժամանակահատուածում նման արտահոսքեր յաճախ են պատահել յատկապէս Արեւմտահայաստանից:

աւորման մասին. «1970 թ. յաջորդող օրերին կարծես մի քիչ հանգիստ էինք: Ադիեամանի, Քեաիթայի մէջ յառաջադիմական կազմակերպութիւններ հիմնւեցին: Այս կազմակերպութիւնների մէջ եւ քուրդ, եւ «մերիների» երիտասարդները համախմբւելով ընդհանրական նպատակների էին պատրաստուում: Քուրդ երիտասարդները «մերիների» երիտասարդներին առաջարկում էին, որ իրենց ծագումը չծածկեն, ինքնութիւնն ու հաւատքը բացայայտ կերպով յայտարարեն: Սրա համար ապահովութիւն էին տալիս: Այս բա-

տական պայքարի ուղիներ:

Այդ իմաստով առաւել հաշւարկւած եւ համակարգւած քայլերով է բնորոշում Էրբէնի գլխաւորած իշխանութիւնների վարած հակահայ ռազմավարութիւնը, երբ թուրքացման քաղաքականութեան փոխարէն՝ առաւելաբար որդեգրեց իսլամացման քաղաքականութիւն:

Աջար գիւղի (Հարենտ, Սասունի մօտակայքում) շուրջ 600 հայ բնակչութեան իսլամացումը, 1983 թ. ամռանը, կամ Ադիեամանի Կերկեր գիւղաքաղաքում 19 հայերի կրօնափոխութիւնը 1984 թ. աշնանը

Ջիբին գիւղի մի խումբ բնակիչներ:

Ջիբին գիւղի հայկական եկեղեցին՝ մզկիթի վերածուած:

րեացական, անկեղծ, յետին նպատակներից հեռու մթնոլորտում բազմաթիւ երիտասարդներ սկսեցին ասել. «Ես հայ եմ, ես ծագումով հայ եմ, իմ կրօնը տարբեր է»: Կարծես կամաց կամաց մթնոլորտ էր կազմւում, ուր մարդիկ կարողանային հանգիստ շնչել, անվախ պանկել ու խնդալ»⁴⁹ («մերիներ» ասելով պիտի հասկանալ «թաքուն» հայեր):

Խաղաղ գործունէութեան հնարաւորութիւնը «թաքուն» հայութեան համար երկար չէր կարող դիմանալ թուրքիայի քաղաքական դաշտում, որը յատկապէս սոյն ժամանակահատուածում խիստ անկայուն էր՝ աջից կենտրոն տատանւող,

լաւազոյն փաստարկը կարելի է համարել իսլամացման քաղաքականութեան կապակցութեամբ⁵¹:

Աջար գիւղի բնակչութեան կրօնափոխութեան մասին ակնարկում է նաեւ ֆրանսահայ հետազօտող Արման Գասպարը իր հեղինակած «Հայ ազգային-ազատագրական պայքարն ու ահաբեկչութիւնը» աշխատութեան մէջ, աւելացնելով, որ այդ կապակցութեամբ, տարբեր մեկնաբանութիւններով, ժամանակին յայտնել են թուրքական եւ սփիւռքեան մի շարք լրատւամիջոցներ⁵²:

(Շարունակութիւնը՝ 8-րդ էջում)

ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Վերջերս, երբ Ռուսաստանի հայության ապագայի մասին զրուցում էի մի խումբ երիտասարդների հետ, զարմանքով պարզեցի, որ նրանք անտեղյակ են մեր ժողովրդի ոչ վաղ անցյալի պատմությանը, խորհրդային տարիներին Ռուսաստանի հայության ազգապահպանման համար մղած պայքարին: Գուցե պատճառն այն է, որ խորհրդային Միության փլուզումից և Հայաստանի անկախացումից 16 տարի է անցել, աճել է նոր սերունդ, որին մենք չենք պատմել խորհրդային տարիների մասին, չենք ասել ողջ ճշմարտությունը, թեև արդեն արգելված չէր ասելը: Իսկ ճշմարտությունն այն է, որ տարբեր հանրապետություններում (այդ թվում՝ Ռուսաստանում) բնակվող հայերը ենթարկվում էին ուժացման, ազգային հողի վրա այլևայլ ճնշումների: Այդ սպիտակ ջարդի դեմ պայքարի մասին շատ քիչ է գրվել, քանզի մի ժամանակ չէր կարելի, իսկ հիմա էլ, երևի, մտածում են՝ անցյալը չարժի փորձի: Բայց անցյալը մաս դաս է, իսկ այդ դասը պետք է սերտի Ռուսաստան արտագաղթող հայությունը, իմանա իր երկրամասի, մարզի, քաղաքի, նոր բնակավայրի պատմությունը: 2002 թ. Կրասնոդարի երկրամասում բնակվում էր 274.566 հայ (այս թվի մեջ չեն մտնում բազմահազար չգրանցված հայերը), որոնք ընդամենը մեկ տասնյակից ավելի ռուսական դպրոցներում (այդ թվում՝ Մոլդովկայի) ունեն հայկական բաժիններ, որոնցում դասերի մեծ մասը կրկին ռուսերեն է: Կես դար առաջ՝ 1951-ին, երբ երկրամասի հայության թիվն անհամեմատ քիչ էր, կար 140 միջնակարգ, ութամյա և տարրական

հայկական դպրոց: Ինչպե՞ս եղավ, որ այդչափ մահանց ապրեցինք: Նահանջ՝ առանց կռվի: Բայց եղել է պայքար, և այդ պայքարի մի դրվագի մասին են ցանկանում երիտասարդ սերնդին պատմել իմ «Մոլդովկայի «Թռչնոց բույնը»» հոդվածում, որը գրել են տարիներ առաջ՝ 1992-ին: Մոլդովկայի դպրոցը «Թռչնոց բույն» են անվանել Ջիբեյի (Լիբանան) հանրահայտ «Թռչնոց բույն» կոչվող որբանոցի մամուղությամբ, թեև Մոլդովկայի դպրոցի սաները որբեր չէին, բայց նրանք էլ համարյա նույնչափ անպաշտպան էին: Մոլդովկայում առաջին անգամ եղել են 1969-ին, երբ գյուղը փոթորկել էր հայկական դասարան բացել-չբացելու հարցը: Ես դպրոցը նոր էի ավարտել և Երևանից եկել էի Ադրեր՝ հանգստանալու, ու անակնկալ բախվեցի արևակող խաղաղ ծովափի հարևանությամբ գտնվող գյուղի համալսարանային ակադեմիայի ազգապահպանության խնդիրների հետ: Այն ժամանակ գյուղն ուներ 3960 բնակիչ՝ ռուսներ, հայեր, մոլդավացիներ, հույներ, էստոնացիներ և այլն: Հայերի թիվը 2086 էր (ջնիկցիներ, օրդեցիներ, տրապիզոնցիներ և այլն): Հաջորդ անգամ Մոլդովկայում են եղել 1981-ին և այդ մասին մամուլում պատմել են «Գարուն» ամսագրում (1982թ., թիվ 11) տպագրված իմ «Համալսարանները՝ ծանոթ և անծանոթ» հոդվածում: 1981-ին կրկին դպրոցի հայկական բաժինը ծանր վիճակում էր, ուներ ընդամենը 69 աշակերտ: Այսօր ևս հայկական բաժնի կենաց-մահու պայքարը շարունակվում է...

ՄՈԼԴՈՎԿԱՅԻ «ԹՐՉՆՈՑ ԲՈՒՅՆԸ»

Գյուղը Մոլդովկա են կոչել ցարի կամքով 1865-ին այստեղ վերաբնակեցված մոլդավացիները: Հայերը եկել են հետո՝ 1910-ին: Հիմա այն բազմազգ է: Հաղորդակցության զարգացմանը զուգահեռ մոլդավացիները քիչ-քիչ վերադարձել են հայրենիք: Իսկ Մոլդովկայի բնակիչների համար գնալ-գալու դժվարություններ չկան: Հենց նրա հողերի վրա է կառուցվել Սոչիի նշանավոր օդանավակայանը, և յուրաքանչյուր հինգ րոպեն մեկ գյուղի տանիքների վրա, վտանգավոր հեռավորությամբ, հանկարծակի հայտնվում է հերթական ինքնաթիռի հսկա փորը: Թեև տարեցտարի և օրեցօր ճշտորեն կրկնվում է այս պատկերը, բայց միշտ էլ անսովոր է ու անակնկալ, երբ գյուղական խաղաղ բակերի ու տների գլխին ահռելի դղրոց է բարձրանում. թվում է մոտակա լեռներում քարավեժ է կամ ինչ-որ նախա-նա-

կը ոչ թե դրսից է, այլ դպրոցն ինքն է սառնարանի նման դռնոցով միանում-անջատվում, ընդհատ-ընդհատ ցնցվում կամ էլ տրանվայի պես ապակիները զնգզնգացնելով ինչ-որ տեղ շտապում: Բայց դպրոցն անշարժ է, գնալու տեղ չունի: Ո՞ր թողնի այնտեղ ծվարած երեխաներին, որոնք ծտերի պես պատսպարվել են այս թռչնաբնում: Թեև չենքքը նոր է, բայց շատերն են հիշում հին դպրոցը, և Աղայան արտասանելիս թվում է, թե նա հին դպրոցի մասին է ասել, որ ամեն մի շյուղ կպցնելիս ծիծեռնակն իր հին բույնն է հիշում: Իսկ այդ քանդված թռչնաբույնն իր պատմությունն ունի: Տարիներ շարունակ Մոլդովկայի հայերը պահանջում էին հայկական դպրոց բացել, նամակներ էին հղում, ստորագրություններ հավաքում: Իսկ 1969թ. 15 ծնող-

նանանք, ստիպված կլիներն անձամբ գալ Ձեզ մոտ: Մենք խնդրում ենք թույլատրել հայկական դպրոց բացել: Տեղական մարմինները մեզ ենթարկել են 20-30ռ. տուգանքի՝ այն բանի համար, որ ցանկանում ենք մեր երեխաները սովորեն մայրենի լեզվով, մեզ վախեցնում են բանտով ու քսոտով: Կրկին պատասխան չի ստացվում: Եվ Մոլդովկայի բնակիչները կատարում են իրենց խոստումը՝ ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհուրդ պատվիրակներ են ուղարկում: Երկրամասի հայապահպանության պայքարի ղեկավարներից մեկի՝ երկրամասի մանկավարժ, ազգագրագետ և գրող Անդրանիկ Զեյթունյանի մահից հետո՝ 1986-ի ձմռանը, երբ Ադրերից Երևան էի տեղափոխվում նրա արխիվը, թղթերի մեջ հանդիպեցի Մոսկվա կատարած «ուխտագնացության» մասին օրագրային

մեր բողոքի հարցով ոչ մի օգնություն չստացանք: Գնացինք Գերագույն Խորհրդի ընդունարան: Ընդունողը մի կին էր՝ Կուզմինա ազգանունով: Նա հեռախոսով խոսում էր իր երեխայի հետ, ասում, որ քիթը դեղ կաթեցնի: Նա շատ ջերմությամբ ու հոգատարությամբ էր խոսում: Երբ խոսափողը դրեց, ես նրան ասացի՝ ինչ լավ է, որ Դուք, չնայած երկրի հոգսերին, չեք մոռանում ձեր երեխայի հոգսերը, խնդրում են, հասկացե՛ք մեզ, հապա ի՞նչ անեն հայ մայրերը, որոնցից ուզում են խլել իրենց երեխաներին և տանել օտար դպրոց: Նա մեզ ուշադիր լսեց, ապա զանգահարեց Կրասնոդարի երկրամասի ժողկրթբաժին, բայց այնտեղ մարդ չկար: Պայմանավորվեցինք վաղը հանդիպել: Տեսնես ի՞նչ կլինի: Դեկտ. 9. Այսօր եղանք ընկ. Կուզմինայի մոտ, ասաց, որ Կրասնոդարի երկրա-

Մոլդովկա գյուղի հայկական դպրոցի ավերակները, 1974թ., սեպտեմբերի 1:

խա-նախա ժամանակների մի վիթխարի նախաթռչուն է հարձակվել գյուղի վրա՝ մարդ կամ երեխա փախցնելու: Այստեղ սովորել են թռչքների արանքում, ընդմիջումներով խոսել: Դժվարը արդուկի տակ համալսարանի աշխույժ ու վեժվետ պարեղանակներն ու երգերը քեմեչեով կամ քեմոնայով հնչեցնելն է: Տարիներ առաջ, երբ Մոլդովկայում ձայնագրում էի «Կռունկի» մի անհայտ տարբերակ, դիվային զուգադիպությամբ, ամեն անգամ, երբ երգիչը մորմոքով հարցնում էր՝ «Գըռունգ, միր աշխարկըն խաբրիզ մը չունի՞ս», մեր վրայով չարագույժ աղմուկով սահում էր կռունկի հեռավոր ազգականի՝ արծաթափայլ հսկա ինքնաթիռի սև սովերը և խլացնում հարցն էլ, պատասխանն էլ: Գյուղում մի քանի սերունդ է ծնվել-մեծացել այս աղմուկի տակ, սովորել դպրոցում: Երբեմն նույնիսկ թվում է, թե աղմու-

նր հրաժարվեցին իրենց երեխաներին ռուսական դպրոց ուղարկել, պահանջելով, համաձայն օրենքի, բացել հայկական դպրոց: Սեպտեմբերի 16-ին նրանց բողոքին տուգանեցին, իսկ մեկ հոգու էլ գրանցումից հանեցին և պահանջեցին 24 ժամվա ընթացքում հեռանալ գյուղից: Հինգ ծնողներ չհավատալով իրենց հաղթանակին, հուսահատվելով, հոկտեմբերի 1-ին երեխաներին տվեցին ռուսական դպրոց, մյուս տասը շարունակեցին պայքարը: Իսկ վերևներում արդյո՞ք տեղյակ էին այս ամենին: Անշուշտ: Ահա մեկ հատված 1969թ. ԽՍՀՄ ԿԿ գլխավոր քարտուղար Լ. Բրեժնևին ծնողների գրած նամակից. «Երրորդ նամակով ենք Ձեզ դիմում, տվել ենք չորս հեռագիր, բայց պատասխանի չենք արժանացել. հավանաբար մեր նամակներն ու հեռագրերը Ձեզ չեն հասնում: Եթե այս անգամ էլ պատասխանի չարժա-

այալիսի նշումներին. «1969թ. դեկտեմբերի 6. Եկավ Թուփչյան Վաչագանը և խնդրեց, որ մի ընկերոջ հետ գնամ Մոսկվա՝ Մոլդովկա գյուղում հայկական դպրոց բացելու խնդրանքով: Մարդ նույնիսկ անհարմար է զգում դիմել ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի նախագահություն՝ մի տաս-տասնհինգ աշակերտի համար առաջին դասարան բացելու խնդրանքով: Ինչ-ձե՞ն հայ ժողովուրդը: Դեկտ. 7. Բերեցին մի նամակ 80 հոգու ստորագրությամբ և ասացին, թե ես ու Ադրեյան Հակոբը պետք է այսօր թռչենք Մոսկվա: Աչքերունս, ինձանից անկախ, արցունքներ երևացին: Ինքնաթիռի տոմսերն արդեն գնել էին: Մոսկվայում մնացին Թուփչյան Վաչագանի ծանոթներից մեկի տանը՝ մի ջախել զույգի ընտանիքում, մեկ սենյակ ունեն, բարի մարդիկ են: Դեկտ 8. Եղանք «Պրավդայի» խմբագրությունում՝ Պոլյանովսկայայի մոտ, բայց

մասի ժողկրթբաժնի վարիչի տեղակալը հայտնեց, որ վերադառնանք և գնանք իր մոտ: Մենք ասացինք, որ նրան չենք հավատում, քանի որ նա տեղյակ է, որ տասը հայ երեխա արդեն երեք ամիս է դպրոց չի գնում: Կուզմինան զանգահարեց մաև Ռուսաստանի լուսավորության նախարարություն: Վերջը որոշվեց, որ վաղը մեզ կընդունի Պողոզումու տեղակալը: 10 դեկտ. Տեր Աստված, որբա՞ն ծանծարալի է սպասողականությունը: Եթե գործն անձնական լինել, կթողնեի կզմայի: Տանջալից սպասման ժամեր: Առավոտից մինչև 17-ը սպասում ենք: Վերջապես ներս հրավիրվեցինք Գերագույն Խորհրդի նախագահ Պողոզումու տեղակալ Շումաուսկասի մոտ: Նա վեր կացավ, երկու քայլ սեղանից առաջացավ և մոտենալով մեզ սեղմեց մեր ձեռքերը. – Լավ է, որ հայրերը հոգում եք ձեր զավակների մասին, արդյոք նրանք էլ պիտի հոգա՞ն ձեր մասին:

Անդրանիկ Ջեյրուբյանը (ձախից) և Չալոբ Մոլդովյանը Մոսկվայում, 1969թ.:

Չարոյը շատ անսպասելի էր, բայց շտապով պատասխանեցի...
- Մեր հույսն են և հուսով ենք:
- Այո, - ասելով նստեց և թղթերից մեկը ձեռքն առնելով հարցրեց...

ցինք. «Առաջարկել ՌԽՖՍՐ լուս. նախարարությանը մարդ ուղարկել տեղում ուսումնասիրելու և զեկուցելու»: Այդպիսի որոշումը ձեռք բերվեց:

- Եթե զա, երեխաների ծնողներին կհանդիպի, կհարցնի՞ նրանց ցանկությունը, - հարցրեցի ես:
- Անպայման, անպայման, - կրկնեցին Շումաուսկասը և Կուզմինան:

Այդ ժամանակ նա ոտքի կանգնեց և ձեռքը մեկնեց: Մենք սեղմեցինք նրա ձեռքը և հրաժեշտ տվեցին: Որքան է թեթև էինք մեզ զգում և որքան ուրախ էինք, որ մեր տանջալից սպասումը անցավ, հիմա արդեն հույս կար»:

Վերջապես, 1970թ. հունվարին, ՌԽՖՍՐ լուսավորության նախարարությունից գալիս է մի պաշտոնյա, քանիցս փորձում է տարիանոգել այդ տասը ծնողներին, արդյունքի չհասնելով նա տեղական իշխանության ներկայացուցիչների հետ գյուղի հայ բնակչությանը հավաքում է ընդհանուր ժողովի, հույս ունենալով, որ քվեարկության արդյունքում 10 հոգին կլինեն փոքրամասնություն, բայց դա հիլիճում հավաքված 600 հայերը միահանուռ պահանջում են բացել հայկական դպրոց: Ի վերջո՝ 1970թ. հունվարի 20-ին, երբ ուսումնական տարին արդեն կիսվել էր, թույլատրվում է Մոլդովկայում հայկական դպրոց բացել: Ուրախությունը երկար չի տևում: Իրար են հաջորդում դպրոցի փակմանն ուղղված զանազան վարչական քաջբռնկները, հայոց լեզվի դասաժամերի անվերջ կրճատումները, հայ ժողովրդի

Մոլդովկայի հայկական դպրոցի մի խումբ աշակերտներ՝ ծնողների և ուսուցիչների հետ:

պատմության դասավանդման արգելքը: Տարվում էր դպրոցն առանց դասագրքերի, ուսումնական պիտույքների և, ամենագլխավորը, առանց ուսուցիչների ու աշակերտների թողնելու քաղաքականություն: Իսկ 1974-ին՝ նոր ուսումնական տարվա նախօրեին, տեղական իշխանությունների հրահանգով խորհրդային տնտեսության տրակտորով քանդեցին դպրոցը, ավերվեց Մոլդովկայի «Թռչնոց բույնը»: Սեպտեմբերի 1-ին տոնականորեն հազմված աշակերտներին դիմավորեց ծխացող ավերակույտը: Այրվում էին Հայաստանից նվեր ուղարկված գրքերն ու դասագրքերը: Հուզված ծնողներին ու երեխաներին իրենց քանդված բնից հեռացնելու համար գործի անցան միլիցիայի, շրջկոմի ու շրջգործկոմի աշխատակիցները, որոնք անհնազանդներին սպառնում էին գրանցումից հանել, ահաբեկում բանտ ու աքսորով: Բարեբախտաբար, նրանց ձեռքից փրկվել է այդ չարաբաստիկ օրը պատկերող երեք լուսանկար, մնացած ժապավենները խլվել են և ոչնչացվել:

Հետապնդումների հետևանքով խիստ նվազեց պայքարողների թիվը, այնուամենայնիվ, թեկուզև ամեն դասարանում ընդամենը 8-9 աշակերտով, հնարավոր եղավ Մոլդովկայի թիվ 66 դպրոցում նաև հայկական բաժին ունենալ:

Անավոր երկրաշարժից հետո Աղլերի հանգստյան տներում պատասպարված հայաստանցի հարյուրավոր երեխաներին ու որբերին ևս Մոլդովկայի «Թռչնոց բույն» իր թևի տակ առավ, մինչև որ նրանք իրենց նոր հանգրվանում կազմակերպե-

ցին ժամանակավոր դպրոց: Երկրաշարժի զոհերի հիշատակին 1990թ. դեկտեմբերին Մոլդովկայի դպրոցի առջև կանգնեցվեց մի մեծ խաչքար, որի հիմքում լցվեց Հայաստանից բերված հող: Խաչքարի համար միջոցները հավաքել էին դպրոցի սաներն ու 15 մանկավարժները՝ այդ նպատակով նաև Աբխազիայի հայկական գյուղերում բարեգործական համերգներ տալով: Ծնողները ևս օգնեցին:

Իսկ Հայաստանն աջակցում էր հայոց կրթության բեկ բեկ լույսը հյուսիսից փչող հողմերից պաշտպանող այդ մի խումբ ուսուցիչներին ու աշակերտներին: Ցավոք՝ ոչ: Նույնիսկ առաքվող հայերեն մի քանի տասնյակ դասագրքերը տեղ չէին հասնում, կամ ուղարկվում էին մեծ ուշացումով: Կամ էլ դպրոցը, ուր դասավանդվում

Մոլդովկայի հայկական դպրոցի պարի խումբը, 1974թ.:

եր գերմաներեն և անգլերեն, ամեն տարի ստանում էր ֆրանսերենի դասագրքեր, ինչը չարախոսությունների տեղիք էր տալիս, իսկ հայ աշակերտին, ուսուցչին, ծնողին ստիպում անհարկի ամաչել:

Թեև այս տարի ավելացել է աշակերտների թիվը՝ հասնելով 130-ի, բայց եթե Ռուսաստանում գոյատևող մի քանի հայկական կրթօջախները Հայաստանից օգնություն չստանան, ապա ստիպված կլինենք կրկին մեր ողջ եռանդը ծախսել կուրսսներ հաշվելու վրա:

Իսկ մինչ այդ, ամեն օր, հինգ թուրքեր մեկ, Մոլդովկայի բակերի, տանիքների ու դպրոցի վրա ահռելի դողդոցով անակնկալ հայտնվում է հերթական ինքնաթիռի հսկա փորը, որը նախա-նախա-նախա ժամանակների մի վիթխարի նախաթռչունի նման կարծես ցանկանում է գյուղից մարդ կամ երեխա փախցնել...

1992թ.

Մոլդովկա գյուղի հայկական դպրոցի ավերակները, 1974թ., սեպտեմբերի 1:

ՈՉ ԹԵ ԳԵՂԵՑԻԿ ԽՈՍՔԵՐ, ԱՅԼ ԳԵՂԵՑԻԿ ԳՈՐԾԵՐ

Չիզ, ուղիղ, հպարտ քայլվածք, խոշոր ու բարի աչքեր՝ այսպիսին էր հայրը: Աշխույժ, ջերմ և հունորով, հյուրասեր՝ այսպիսին էլ մայրն էր: Նույնպես ծիզ, ուղիղ, հպարտ քայլվածք: Սա էլ նրանց որդին է: Ծանոթացե՛ք՝ ազգի նվիրյալների ու մեծ հայրենասերների՝ Օհան և Արմենուհի Կալենջյանների զավակ Սերգեյ Կալենջյանն է: Հայրը՝ Գագրայում մաթեմատիկայի հայտնի դասատու և ժողկրթբաժնի տեսուչ, ցավոք, չհասցրեց ուրախանալ որդու այսօրվա հաջողություններով (նրա փխրուն սիրտը չտարավ 1992-1993 թթ. վրաց-աբխազական պատերազմի դաժանությունը): Մայրը՝ նույնպես դասատու, բարեբախտաբար, հասցրեց հպարտանալ իր որդով: Իսկ նրանով, իրոք, պետք է հպարտանալ: Հայրտանանք պիտի բուրբ, որ Աբխազիայի հայությունը այսպիսի նշանավոր զավակ ունի: Ծնվել, մեծացել և միջնակարգ կրթությունը ստացել է Գագրայում: Ուսումնառության տեմքը նրան հասցրել է Մոսկվա, որտեղ էլ նա ապրում է: Ավարտել է Մոսկվայի պետական համալսարանը, ստացել է տնտեսագիտության դոկտորի գիտական աստիճան և ղեկավարում է ՌԴ կառավարությանն առընթեր ժողտնտեսության Ակա-

դեմիայի Կորպորատիվ կառավարման բարձրագույն դպրոցը: Ինչ խոսք, վերը նշվածը նրա մեծ արժանիքներն են, որոնց նա հասել է տքմաջան աշխատանքով, ինչու՞ չէ, նաև գրկանքներով (ինչպիսի՞ նյութական օգնություն կարող էր ստանալ իր ուսուցիչ ծնողներից), ինքնուրույն, առանց որևէ մեկի օգնության, երկի նաև իր հորից ստացած բնածին մաթեմատիկական նախադրյալներով: Այս բոլորը նրան բնութագրում են որպես վառ անհատականության, որպես գիտնականի: Բայց նա ավելի է մեծանում ու զեղեցկանում որպես մարդ, որպես հայ մարդ իր հոգու զեղեցկությամբ, ջերմությամբ ու շռայլությամբ, մարդասիրությամբ, հայասիրությամբ: Ես ուզում եմ շեշտել հատկապես հայասիրությունը, որովհետև մի բան է զեղեցիկ խոսքեր շռայլելը հայապահպանման մասին, այլ է գործերով պապացուցել այն, ինչը, ցավոք, շատ է պակասում աբխազահայությանը: Ռուսական կրթություն ստանալն ու ռուսական միջավայրում հասունանալը չեն կտրել նրան հայկական արմատներից, հայկական ոգուց, ինչպես լինում է, ցավոք, շատերի հետ: Ավելին, օտար միջա-

վայրում ապրելն ավելի է ուժեղացրել նրա մեջ հայասիրությունը՝ դարձնելով նրան իր ազգի արժանի զավակը: Այսօր նա հայրենի դաստիարակության է տալիս իր երկու հրաշալի զավակներին՝ Արմենին և Օհանին, որոնք հայ ուսուցչի միջոցով սովորում են հայերեն գրել ու կարդալ: «Իր կրթությամբ, զարգացման մակարդակով հայը, հատկապես հայրենիքից դուրս, պիտի բարձր լինի բոլորից, որ հարգեն նրան ու հաշվի նստեն նրա հետ», - այսպես է դատում Սերգեյ Կալենջյանը սփյուռքահայության մասին և որպես հաստատումն իր խոհերի հարգարժան պետական այդ, Աբխազիայի հերոս Գալուստ Տրապիզոնյանի միջոցով իրականացրեց Գագրայի և Արմենի անվան թիվ 3 դպրոցի մաթեմատիկայի կաթինետի վերանորոգումը (որն, ի դեպ, նրա մոր մտահոգացումն էր) և 2007թ. ապրիլի 13-ին դպրոցին նվիրեց 5 համակարգիչ, որպեսզի մեր երեխաները ևս ինչ-որ չափով հաղորդակից դառնան ժամանակակից քաղաքակրթությանը: Ի խորոց սրտի գրելով այս տողերը՝ ակամա մի ուրիշ, մի ճնշող զգացմունք է պատում հոգիս. եթե գիտնական մարդիկ այսօր եզակի են մեր համայնության մեջ, ապա փողատեր հայեր, փառք Աստծո, բավական կան Ռուսաստանում և ինչ-որ չափով նաև Աբխազիայում, որոնք ի վիճակի են նյութական օգնություն ցույց տալ խղճուկ վիճակում գտնվող մեր հայկական դպրոցներին և փրկել վերջնական կործանումից: Հարկ չկա ասելու, որ Սփյուռքում շատ դժվար է հայկական դպրոց

պահելը, դպրոց, որ ոչ միայն մայրենի լեզու է ուսուցանում, այլև հային հայ պահում, հայեցի դաստիարակություն է տալիս, հայ աղջնակին ու պատանուն հաղորդակից դարձնում մեր պատմությանն ու դարավոր մշակույթին, որով հպարտանում է նույնիսկ օտարը: Եվ եթե Սիրիայում, Լիբանանում, Իրանում, Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում հայը հարգված ու սիրված, ցանկալի մարդ է, ապա առաջին հերթին նրանով, որ նա կիրթ է ու ազնիվ, շնորհով ու օրինակալի, համախմբված ու համերաշխ, որովհետև հարգում է այն երկիրը, որտեղ ապրում է, բայց միևնույն ժամանակ հպարտ է, որ ինքը հայ է: Եվ այդ երկրներում այնքան ուժեղ են հայկական համայնքները, որ բացառապես նրանց շնորհիվ պահպանվում են ոչ միայն հայկական դպրոցները, այլև հիվանդանոցներ, մանկապարտեզներ, մարզական ակումբներ, մշակութային կենտրոններ... Ոչ թե զեղեցիկ խոսքեր, ոչ թե հուզիչ բաժակաճառեր, ոչ թե ցուցադրական հայրենասիրություն, այլ իրական օգնություն, մի փոքր սրտացավություն, մի փոքր ուշադրություն ու հոգատարություն է պետք հայկական դպրոցների հանդեպ: Եվ այսօր, առավել քան երբեք, մեզ մտածելու տեղիք պիտի տան Չարենցի հանճարեղ տողերը. «Ով հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է»:

ԱՄԱԼՅԱ ԿԱՊԻԿՅԱՆ
Գագրայի թիվ 3 դպրոցի ուսմավար

прироста. С 2001 г. начала уменьшаться естественная убыль населения, а с 2003 г. отмечается увеличение миграционного прироста. Впервые за последние 4 года, в отличие от общероссийской тенденции, наблюдается рост численности населения края, в том числе трудоспособного. На начало 2006 года численность лиц трудоспособного возраста увеличилась по сравнению с предыдущим годом на 0,6 процента. Происходящие позитивные изменения позволяют рассматривать миграцию не как способ решения демографических проблем края, а лишь как один из механизмов экономического

САВВА МИХАИЛ ВАЛЕНТИНОВИЧ

доктор политических наук,
профессор Кубанского государственного университета, Краснодар.

жом». Основанием для разработки проекта краевой программы стали Указ Президента РФ от 22.06.2006г. №637 «О мерах по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих за рубежом» и распоряжение правительства РФ от 24.08.2006г. №1172-р «О типовой программе субъекта РФ по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих за рубежом».

Из анализа демографической статистики, который постоянно ведется куба-

Жители города воспринимают мигрантов как многочисленную категорию населения. На вопрос «Как вы считаете, много ли мигрантов в вашем городе?», 40 процентов выбрали ответ «очень много» и еще 50% - «достаточно много». Всего 5% предпочли ответ «немного» и 2 процента - вариант «мало, почти нет». Необходимо отметить актуальность представлений о численности мигрантов для жителей Краснодара - всего 3 процента затруднились ответить на этот вопрос. Ответ на данный вопрос не предполагал какой-либо количественной оценки мигрантов. По нашему мнению, 90% убежденных в многочисленности мигрантов характеризуют, во-первых, эмоционально острое отношение респондентов к проблеме, а во-вторых, фактическое единодушие жителей горо-

АРМЯНЕ КРАСНОДАРСКОГО КРАЯ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОЙ МИГРАЦИОННОЙ СИТУАЦИИ

Армянская диаспора Краснодарского края относится к самым большим по численности региональным группам армянской этнической общности. По данным переписи населения России 2002 года, в крае проживало 274 566 человек, определивших себя в качестве армян (в том числе 141 501 мужчина и 133 065 женщин).¹ Из них владели армянским языком 211 397 человек,² имели гражданство Республики Армения 6948 человек.³ Однако сведения о численности армянского населения Кубани в настоящее время должны быть существенно скорректированы, так как, во-первых, перепись населения учла далеко не все фактически проживающее в крае население, а во-вторых, миграционный приток армянского населения с 2002 года продолжался. Публикация в газете краевого отделения Союза армян России оценивает численность армянского населения Краснодарского края: «На сегодняшний день, по данным Краснодарского отделения Союза армян России, всего на Кубани (как на законном, так и на нелегальном основании) проживает порядка 500 тысяч представителей армянской национальности. Около 70 тысяч армян живут в Краснодаре. Это самая крупная община на Кубани и самая многочисленная диаспора среди армян в России».⁴ С такой оценкой согласны многие кубанские эксперты.

В период между переписями населения 1989 и 2002 годов армяне стали второй по численности этнической общностью Краснодарского края (в 1989 году второе место после русских занимали украинцы).

Исследование современного состояния армянской диаспоры Краснодарского края требует описания его основных социально-демографических характеристик. Краснодарский край относится к территориям с наиболее высокой для России плотностью населения (около 67,5 человек на квадратный километр). В крае проживает 3,6% всего населения России. Краснодарский край можно отнести к плотно заселенным, но имеющим резервы для дальнейшего освоения территорий (особенно в сельской местности). Так, в северных степных и предгорных районах края (Белоглинский, Крыловской, Кушевский, Новопокровский) плотность населения составляет менее 30 человек на 1 кв. км. За время после проведения Всероссийской переписи населения 2002 года более чем 5-миллионное население края уменьшилось на 28,6 тыс. человек. До 2000г. действовали две усиливающие друг друга тенденции: роста естественной убыли населения и сокращения миграционного

роста. Как показала практика последних полутора десятилетий, миграционные проблемы Краснодарского края и подходы власти к их решению (как бы мы их ни оценивали) концентрированно отражают общероссийские тенденции.

По расчетным данным территориального органа Федеральной службы государственной статистики по Краснодарскому краю, численность постоянного населения края на 1 января 2007 года составила 5100,8 тыс. человек, из которого 52,6 процента - горожане и 47,4 процента - сельские жители. Начиная с июля 2006 года в крае отмечен прирост численности населения, составивший за январь-ноябрь 4,2 тыс. человек, или 0,08%. Увеличение численности населения края происходило из-за сокращения естественной убыли населения и роста миграционного прироста. Всего с начала года миграционный прирост превысил естественную убыль на 4203 человека, или на 20,6%. На 20 территориях края отмечается сокращение числа родившихся и на 3 территориях - рост числа умерших. В целом по краю превышение числа умерших над числом родившихся составило 1,42 раза.

Количество зарегистрированных в органах ЗАГС браков увеличилось по сравнению с 2005 годом на 2351 пару, или на 6,6%. Одновременно число официально оформленных разводов возросло на 125 пар, или на 0,6%. В целом по краю на 1000 образованных брачных пар пришлось 534 распавшихся (в 2005 году - 566).

В январе-ноябре 2006 года миграционный прирост населения края по сравнению с соответствующим периодом 2005 года увеличился на 3003 человека, или на 13,9%, что произошло в результате роста числа зарегистрированных прибывших в край - на 2343 человека, или на 5,1% и сокращения числа выбывших за пределы края - на 660 человек, или на 2,7%. В структуре миграционного прироста населения доминирует Украина - 24%, Узбекистан, Грузия, Казахстан - по 16%, Армения - 9%, Киргизия - 6%.⁵ Сложившаяся миграционная ситуация не способствует формированию либеральной миграционной политики в крае. Однако общероссийская тенденция изменения некоторых параметров достаточно жесткой миграционной стратегии проявилась также на Кубани. В декабре 2006 года глава администрации Краснодарского края направил Правительству РФ для утверждения проект краевой программы «О мерах по оказанию содействия добровольному переселению в Краснодарский край соотечественников, проживающих за рубе-

скими исследователями, очевидно, что миграционный приток в Краснодарский край уменьшился по сравнению с серединой 90-х годов XX в. на порядок.⁶ Похожая ситуация сложилась по России в целом. В то же время не уменьшилась, а даже несколько возросла террористическая угроза, продолжается естественная убыль населения. Это ставит в повестку дня вопросы: какой должна быть миграционная политика региона и России? Соответствует ли наше восприятие миграции реальному положению дел? Ответить на эти вопросы помогают результаты социологических исследований, проведенных автором или с его участием в период с 2004 года. В Краснодаре последнее масштабное исследование по данной теме - «Мигранты в вашем горо-

да по данному вопросу.

Первые два выбора были предсказуемы - общественное мнение в последние годы воспринимает миграцию в регион в основном как экономическую. Причины, связанные с угрозой жизни, были на первом месте в конце 80-начале 90-х годов XX века, в настоящее же время они занимают существенно меньшую долю в общем наборе причин миграции. Обращает на себя внимание высокий процент респондентов, уверенных в «криминальной ориентации» миграционного потока - более трети всех опрошенных.

Среди регионов исхода мигрантов на первом месте с большим отрывом оказалась Армения - 48% (к которым можно добавить 1% Нагорного Карабаха); на втором - Украина с 18%; на третьем -

Таблица 1. Мнение о преобладании мигрантов различных национальностей (% от ответивших на вопрос)

№№	Этничность мигрантов	Валидный процент
1	Армяне	77.9
2	Грузины	39.1
3	Таджики	33.3
4	Кавказцы	30.8
5	Азербайджанцы	23.1
6	Турки-месхетинцы	5.9
7	Чеченцы	4.4
8	Цыгане	4.2
9	Русские	4.2
10	Затрудняюсь ответить	27

де», было проведено в 2004 году автором данного материала. К сожалению, после этого какие-либо представительные количественные исследования (массовые опросы) по этой теме не проводились. В ходе исследования «Мигранты в вашем городе» по методике московского Центра изучения миграции (Ж.А. Зайончковская) в административном центре Кубани было опрошено 100 краснодарцев, 119 студентов краснодарских вузов и 148 мигрантов, проживающих в городе от нескольких месяцев до 10 лет. Методика опроса была ориентирована на то, чтобы увидеть миграционную ситуацию с двух сторон: глазами старожильческого населения и самих мигрантов. Учитывая бытующее в общественном мнении представление об иноэтничном характере миграции в Краснодар, важным направлением исследования было изучение этнического аспекта восприятия миграционных процессов.

Грузия с 16% и на четвертом - Азербайджан с 14%. Характерно, что респонденты очень редко называли регионы России в числе территорий исхода мигрантов (в сумме всего 6%). Таким образом, краснодарцы воспринимают миграцию в целом как внешнюю по отношению к России и преимущественно закавказскую.

Опрашиваемым краснодарцам предлагалось самостоятельно указать, мигранты каких национальностей преобладают в городе. Результаты оценки представлены в таблице:

Очевидно восприятие миграции в Краснодар как армянской по преимуществу как по региону исхода мигрантов, так и по этнической составляющей. Интересно, что лишь 4,2% опрошенных выделили русских в качестве преобладающей в миграционном потоке группы. В то же время в учетном миграционном притоке последних 15 лет процент рус-

ских переселенцев на Кубань довольно устойчиво составлял 80 – 85, то есть соответствовал доле русских в общем населении края. Подобное мнение старожильческого населения Краснодара позволяет делать на основании данного опроса выводы о различных аспектах отношения к армянской диаспоре.

Материальное положение мигрантов оценивалось в ходе исследования относительно местных жителей (старожильческого населения). 25% респондентов считает, что материальное положение мигрантов значительно лучше, чем у местных жителей; 20% - несколько лучше; 17 процентов – такое же, как у местных жителей; 16% - несколько хуже; 8% - значительно хуже, чем у местных жителей. Только 3 процента опрошенных заявили, что материальное положение мигрантов «у всех разное», и 11% затруднились ответить на этот вопрос. Обобщая приведенные выше данные, можно сказать, что 45% жителей города считают, что материальное положение мигрантов в целом выше, и лишь 24% полагают, что оно хуже.

Доминирующим отношением старожильческого населения Краснодара к мигрантам является отрицательное. Так, 19% опрошенных заявили, что относятся к мигрантам «с сочувствием, готовностью помочь им в обустройстве». О своем безразличном отношении заявили 14%, об отрицательном – 41%. Не задумываясь о своем отношении 21 процент. Еще 1% относится с сочувствием только к русским мигрантам и 4% - «к разным по-разному». Необходимо учесть, что демонстрация открытого негативного эмоционального отношения к мигрантам (как и к любым другим сообществам) воспринимается как проявление конфронтационного поведения и, следовательно, по возможности скрывается некоторыми респондентами. Поэтому важные уточнения относительно отношения к мигрантам помогают сделать распределения ответов на вопрос «Видите ли Вы что-то положительное для Вашего города, для Вас лично от присутствия мигрантов?». Сама формулировка вопроса предполагает некую рационализацию отношения респондента к проблеме и, таким образом, делает ответ более откровенным. На этот вопрос ответили «нет» 67%; «да» - всего 14%, и 19 процентов затруднились ответить. Очевидно явное преобладание негативной оценки последствий миграции.

Большинство опрошенных в ходе нашего исследования заявили о том, что испытывали какие-либо неудобства со стороны мигрантов. Отвечая на этот вопрос, «да, иногда» отметили 50%, «да, постоянно» - 15%, «нет, никогда» - 29%. Затруднились ответить на этот вопрос всего 6% респондентов. В сумме 65% жителей Краснодара когда-либо остались недовольны мигрантами, что определяет их отношение в настоящее время.

Если предыдущий вопрос был направлен на выяснение представлений о личном опыте общения с мигрантами, то вопрос «Были ли крупные конфликты между мигрантами и коренным населением в Вашем населенном пункте?» дает возможность судить о представлениях по поводу конфликтного потенциала миграции в сообществе в целом. Ответы на вопрос распределились следующим образом:

да, были – 45%;
нет, у нас никогда не было конфликтов – 26%;
затрудняюсь ответить – 29%.

Обращает на себя внимание большое количество затруднившихся с ответом. Можно предположить, что люди, которые не смогли вспомнить какие-либо конфликтные ситуации, тем более легко припоминаемые крупные, не смогли в то же время противостоять стереотипу вы-

сокой конфликтности отношений с мигрантами.

Автор данного материала проводил этноконфликтологическое картографирование Краснодарского края в период 1989-2005гг. на основе материалов прессы о конфликтах с участием представителей различных этнических общностей, а также мигрантов и старожильческого населения. За этот период было выявлено 28 конфликтных ситуаций с применением насилия, в которых участники были разделены по этническому признаку. В 11 из этих описанных в прессе случаев в составе одной из конфликтующих сторон были представлены

армяне.⁷ Данные количественные показатели для своей убедительной трактовки нуждаются в точке отсчета, а именно в определении того, какой количественный уровень подобных проявлений насилия и вандализма можно считать высоким. В настоящее время мы не располагаем такими апробированными оценками. Однако легко понять, что общественное мнение, выявленное в ходе опроса, значительно завышало уровень межэтнической конфликтности по отношению к зафиксированному прессой Краснодарского края.

Таким образом, в общественном мнении устойчиво сохраняется представление о высоком конфликтном потенциале взаимоотношений между мигрантами и старожильческим населением.

Краснодарские респонденты были практически единодушны в оценке существования в обществе различных экстремистских националистических организаций. 84% заявили, что относятся к таким организациям резко отрицательно и что деятельность таких организаций должна преследоваться в уголовном порядке; 3% безразличны к таким организациям; 8% полагают, что в демократическом обществе каждый волен исповедовать любые взгляды; 4% затруднились с ответом. В то же время нужно указать на трудности анализа ответов на данный вопрос: существование экстремистские организации доминирующего в обществе большинства и такого же плана организации этнических меньшинств. Заявляя о своем отрицательном отношении к этническим радикалам, люди могли иметь в виду только организации большинства или только организации этнических меньшинств (последние тесно связаны с массовым сознанием с терроризмом).

Интересно, что студенты краснодарских вузов менее склонны к крайним суждениям по сравнению с общим массивом горожан. Для них характерно меньшее сочувствие, значительно меньшая «отрицательность» и большее безразличие к мигрантам. В целом, для студентов эта проблема просто менее важна. Что думают о своем положении в Краснодаре сами мигранты? Характеризуя проблемы, остающиеся до настоящего времени нерешенными, значительная часть опрошенных мигрантов заявила, что таких проблем нет – 43%. В то же время 19% полагают, что проблемой остаются жилищные условия; 17% - регистрация (прописка); работа – 10%. Можно предположить, что высокий уровень современной «беспроblemности» мигрантов связан с точкой отсчета в определении, что является проблемой. Приезжая на новое место жительства, мигранты в Краснодаре сталкиваются с очень большими трудностями. В связи с этим решение через несколько лет только ряда основных проблем может восприниматься как восстановление нормального (приемлемого) уровня жизни.

Структура источников доходов краснодарских мигрантов не отличается принципиально от структуры доходов местного старожильческого населения: для 51% основные источники доходов

семьи составляет работа по найму; для 11% - частное предпринимательство (в собственности находится фирма, кафе, ларек, мастерская и т.д.); для 23% - самостоятельная работа (покупка-продажа товара, ремонт квартир и др.); 11% - пенсия или пособие; 4% - помощь родственников; 4% - личное подсобное хозяйство.

Важной характеристикой положения мигрантов является доступность социальных услуг. Среди мигрантов, имеющих детей, которые хотели бы получить высшее образование, 38,7% заявили о наличии препятствия к этому. В качестве главной проблемы в получении высшего образования подавляющее большинство респондентов назвали материальные трудности – 91,7%. Лишь 8,3% указали на такие препятствия, как отсутствие паспорта, регистрации, гражданства.

Сложность с получением медицинской помощи испытывали 13% мигрантов, 55% таких проблем не испытывали и для 32% это не актуально.

Проблемы с оформлением пенсии были у 10% респондентов, 25% таких проблем не испытывали и для 65% это не актуально. Указавшие на наличие трудностей выделили следующие проблемы:

трудности с восстановлением документов – 70%;
все очень запутанно – 10%;
отсутствие прописки – 10%;
отсутствие гражданства – 10%.

В ходе нашего исследования 21% опрошенных мигрантов заявил о том, что испытывали дискриминацию по национальному признаку, 79% такой дискриминации не ощущали.

В качестве отражающих современный уровень интеграции мигрантов в Краснодаре можно рассматривать распределения ответов на вопрос «Если бы Вам пришлось начинать сначала, Вы бы переехали сюда вновь?»:

Таким образом, большинство опрошенных в целом удовлетворены своим положением в Краснодаре, или же расценивают его как лучшее по сравнению с положением мигрантов в других местах. При этом каждый четвертый мигрант считает свой выезд с прежнего места жительства ошибкой.

Один из главных выводов исследования в Краснодаре – представления о

они все...».⁸ В ходе массового социологического опроса населения Республики Адыгея, Краснодарского и Ставропольского краев, Ростовской области, проведенного в ходе того же проекта, была зафиксирована достаточно тесная взаимосвязь в общественном мнении миграционной и этнической тематики: отвечая на вопрос о способах решения проблем межнациональных отношений, 15,2% респондентов (четвертый по частоте выбор) отнесли к таким способам ограничение миграции.⁹ Среди респондентов, опрошенных на территории Краснодарского края, этот процент был еще выше – 20,6%.¹⁰

В ходе проведенного в 2004 году экспертного опроса «Миграция в Южном федеральном округе» (опрошено 308 экспертов из числа представителей органов государственной власти и местного самоуправления, руководителей некоммерческих организаций мигрантов, ученых, в том числе 23 эксперта в Краснодарском крае) было подтверждено, что миграция все еще воспринимается как острая социальная проблема, затрагивающая значительную часть населения региона.

Таким образом, можно констатировать наличие в массовом сознании населения края таких устойчивых представлений, как опасность миграции и большая роль миграции в изменении этнического состава населения.

Для понимания сути этого феномена необходим анализ механизмов формирования стереотипов по поводу миграции. Важнейшим из них является подача материалов на тему миграции в СМИ. Нами осуществлен анализ публикаций в кубанских газетах по данной тематике начиная с 1989 года, некоторые выводы которого представлен ниже.

¹ Итоги Всероссийской переписи населения 2002 года по Краснодарскому краю. Национальный состав и владение языками, гражданство. Т. 4. Краснодар. 2005. С. 7.

² То же. С. 223.

³ То же. С. 436.

⁴ Армяне на Кубани: мигранты или местные жители?//САР. №2 (141). 28.08.2007. С. 1.

⁵ Социально-экономическое положение Краснодарского края в 2006 году. Краснодар. 2007.

⁶ Петров В.Н., Ракачев В.Н., Ракачева Я.В., Черный В.И. Мигранты в Краснодарском крае: проблемы адаптации и формирования толерантной культуры. Краснодар. 2002; Савва М.В. Миграция в Южном федеральном округе//Этническая ситуация и конфликты в странах СНГ и Балтии. Ежегодный доклад Сети этнологического мониторинга, 2004. С. 61-81.

⁷ Савва М.В. Новые диаспоры Краснодарского края (права, интересы, динамика интеграции и восприятие местным сообществом). Краснодар. 2006. С. 11-22.

⁸ Отчет о проведении фокус-группового исследования «Диагностика состояния межнациональных отношений в городе Краснодаре»//Межнациональные отношения и становление гражданского общества на Юге России. Южный региональный ресурсный центр. Краснодар. 2002. С. 44.

⁹ Результаты социологического исследования состояния межэтнических отношений в регионе// Межнациональные отношения и становление гражданского общества на Юге России. ЮРПЦ. Краснодар. 2002. С. 23.

¹⁰ То же, С. 24.

Таблица 2. Оценка возможности переезда в Краснодар в случае, если бы пришлось начинать сначала (% от опрошенных)

№№	Варианты ответов	%
1	Переехал бы сюда вновь	67.0
2	Нет, остался бы на прежнем месте жительства	25.0
3	Уехал бы в другую страну	1.0
4	Затрудняюсь ответить	7.0

миграции высоко мифологизированы и существенно «отстали» от реальной ситуации.

Присутствующие в общественном мнении представления о влиянии миграции на социально-политическую и экономическую ситуацию в крае можно считать одним из главных региональных мифов. В ходе проведенного по методике М.В. Саввы в рамках проекта «Юг России – регион национального согласия и мира» исследования (2001г.) участники фокус-групп в Краснодаре заявляли: «В крае очень много беженцев, которые, естественно, добавляют местному населению проблем. Местные – живут в тех, старых домах, а вот, как правило, беженцы, которые отсюда пришли гольшом, через год-полтора, так получается, уже живут в нормальных домах», «Через пять лет заполнят

Արծակագիր, հրապարակախոս, Հայաստանի վաստակավոր լրագրող Մարգո Ղուկասյանը ծնվել է 1927թ. Լենինականում (Գյումրի): 1941-ից բնակվում է Երևանում, 1950-ին ավարտել է Երևանի պետական լիցեյի քաղաքական ֆակուլտետը, աշխատել է «Պիոներ կանչ» թերթում, 1967-1998 թթ.՝ «Գաղուն» ամսագրում: Հրապարակել է շուրջ

480 հոդվածներ, ակնարկներ, ճամփորդական նոթեր և այլն: Նա 10 գրքի և բնագրերի հեղինակ է: 1974-ին արժանացել է Հայաստանի ժուռնալիստների միության «Ոսկե գրիչ» մրցանակին, իսկ 1985-ին՝ Հայաստանի գրողների միության Միքայել Նալբանդյանի անվան մրցանակին:

Արևմտյան Հայաստանի Բասեն գավառի ժողովուրդը 20-րդ դարակազմին երկու անգամ է գաղթել: Այդ էր պատճառը, որ ես, փոքր հասակում մայրիկիցս հաճախ էի լսում ինձ համար անհասկանալի «առաջի գաղթ», «ետի գաղթ» արտահայտությունները: Միայն ժամանակ անց պետք է հասկանայի, թե այդ մարդիկ՝ իմ նախնիները, որքան էին սիրում իրենց հո-

բանտ էին տարել, որտեղից նա այլևս դուրս չէր եկել, իսկ տատս՝ Եղիսաբեթը, վախճանվել էր տիֆից:

Եվ, պատկերացրեք, նրանց չորս դուստրերից երեքը՝ Չեղմարը, Վարսենիկը և Սոնան, Ավետիս հորեղբոր ընտանիքի հետ, կտրել-անցել էին մահով լի այդ ճամփան, և Անդրանիկ գորավարի առաջնորդությամբ հասել էին, որ անցնեն Պարսկաստան: Սակայն, այդ ժամանակ խոյի մոտերքում կռիվներ էին եղել: Չորս-

բերաններում տաք կարտոֆիլ լինել, արագ-արագ բլբլացնում էին: Ես ինձ կորցրել եմ, մոռացել եմ, որ գոնե գրպանիցս թուղթը հանեմ, մեկնունենեմ ցույց տամ: Հանկարծ մի մարդ մոտեցավ, երկի իր լեզվով հարցնում էր՝ այ քույր, ինչո՞ւ կուլաս: Ես ուներս բարձրացրի, իբր՝ ձեր խղճահարությունը էր մայրս ինձ: Երևի էլ էլ սիրտ տվեց, հիշեցի գրպանիս թուղթը: Ցույց տվեցի: Կարողաց, չորս բոլորը նայեց, մեկին ձեռքով արեց, իբր՝ մոտ արի: Մի ջահել տղա եկավ: Չգիտեմ ինչ խոսեցին, տղան վազելով գնաց: Քիչ հետո մի ուրիշ մարդու հետ վերադարձավ: Եղ մարդը ծիծաղում է, ձեռքերը թափահարում, հասկացնում է, որ լաց չլինեմ: Թուղթը վերցրեց, ասում է՝ Ծեբելդա, Անդրանիկ... գլխով է անում, իբր՝ գիտեմ, գիտեմ: Ծամպրուկս վերցրեց, կայարանից

ցել, որ տեսողությունը վատացել էր: Կվատանար, բա ի՞նչ կաներ, եղբան որ նա էր տառապել: Հա՛, չմոռանամ, որ մութ ընկնում էր, աչքիս կայծեր էին երևում: Ես վախեցած հարցնում էի՝ էս ի՞նչ է: «Գաժոռիգ ա, գաժոռիգ, վնաս չունի», - ասում էին: (Հետո մենք պարզեցինք, որ աչքին երևացածը կայծոռիկ էր, լուսատիկը):

Մորս գնալ-վերադառնալուց հետո սկսվեց նամակագրությունը: Մի տարի էլ չէր անցել, որ մորաքույրս հայտնեց՝ որոշել ենք տեղափոխվել Լենինական: Հանգիստը կորցրել էր: Հիմա էլ ինքն էր ձգտում դեպի մեծ քույրը:

Նախ եկավ փեսա Անդրանիկը: Տեսավ, որ կարելի է տուն վարձել, տեքստիլ կոմբինատում բոլորի համար աշխատանք գտնել: Մինչ «հետախուզում» էր պայմանները, ինձ համար մի նվազարան սարքեց, ներկեց, լաբեր ճարեց՝ ամեն ինչը տեղը տեղին:

Նվագարանի անունը քեմոնա էր, երեկոները դնում էր գրկին, նվագում էր ու երգում: Այնքա՛ն լավ էր ստացվում: Իսկ երբ ես էի փորձում ...

Իհարկե, նվագել չսովորեցի, բայց այդ գործիքը իմ մանկության թանկագին ունեցվածքը դարձավ: Քաղցր ծնօճճոցը դուր էր գալիս, կարծես ինչ որ մեկը խոսում էր ինձ հետ:

Փեսա Անդրանիկի գնալուց շատ ժամանակ չէր անցել, որ մենք դիմավորեցինք նրանց: Մորաքրոջ ընտանիքը, երկու երեխաներով՝ Տիրուհի և Անդրուշ, սկեսրայրի հետ: Վերջինս մի աշխույժ ծերունի էր, Բաբայ էին ասում: Չգիտեմ «պապ» բառի համընթաց ձևն էր, թե՞ անունն էր: Եկավ նա փեսա Անդրանիկի քրոջ ընտանիքը, երեք տղաների հետ:

Բաբայը շրջապատի ուրախությունն էր: Մարդկանց հավաքում էր շուրջը և հրաշքներ ցույց տալիս: Ասեղը բերանից մտցնում էր այտի մեջ և դրսից քաշում հանում: Մի կաթիլ արյուն չէր երևում: Ասում էին, որ տեքստիլում, պահակության ժամանակ պտտածողի վրա այնպիսի համարներ էր ցույց տալիս, էն էլ էդ տարիքին, որ բոլորն ապշում էին:

Ուրախ մարդիկ էին, կիրակի օրերին իրենց տներում միշտ երգ ու նվագ կար: Եղպես որոշ ժամանակ: Հետո երևի սկսեցին կարոտել իրենց Ծեբելդային, ցցերի վրա կանգնած տներին, մանդարինի ծառերին, մեղմ կլիմային: Լենինականի ցուրտն էլ գուցե մեղավոր էր, և սկսեցին տխրել:

Հիմա, այսքան տարի անց, հատ ու կտոր իմ հուշերը թղթին հանձնելիս, մտածում եմ՝ էս հայերը տաշեղի նման էս ինչքան ժամանակ է ջրի վրա օրորվում են, տեղից տեղ մետվում: Մի՞թե սա նրանից չէ, որ իրենց բնիկ հողից արմատներով հանվել, դուրս են շարժվել: Սիրտս ցավում է, քանի տասնամյակ է այս միտքն ինձ տանջում: Մի՞թե ազգովի մենք չենք գտնելու այնքան ուժ, որ մնացածներս, գոնե այս մի բուռ հայկական հողի վրա, արմատներով այնքան խորանանք, որ էլ ոչ մի, ոչ մի ուժ մեզ չկարողանա տեղաշարժել: Քանի որ, ժամանակ անց պարզվում է՝ գնացած նոր բնակավայրերում էլ դժվար է հիմնավորվելը:

Շարունակությունն էլ, բայց չկա այնպիսի մի բան, որ ընթերցողին ուրախացնի: Իմ մորաքրոջ և փեսա Անդրանիկի քրոջ ընտանիքները վերադարձան Արխագիա: Կարելի է ասել, որ դա տեղի ունեցավ 1941թ. Հայրենական պատերազմի նախօրեին: Փեսա Անդրանիկը մասնակցեց կռիվներին և եղավ առաջին զոհերից մեկը: Նրա որդին, որի անունը նույնպես Անդրանիկ էր, թեև Անդրուշ էին ասում, մեծացավ, տուն ու տեղ դրեց Սուխում քաղաքում:

Սրտի ցավով պետք է նշեմ, որ վրաց-աբխազական հակամարտության տարիներին, Սուխումի ռմբակոծության ժամանակ, նա էլ իր կնոջ հետ գոհվեց՝ շուկայից տուն վերադառնալու ճանապարհին:

Խեղճ իմ մորաքույր Հրանուշ, լավ էր այնքանով, որ նա չտեսավ որդու և հարսի գոհվելը, թոռների որբ մնալը: Կուզենայի այս վերջաբանը գրած չլինեի, բայց դա չէր փոխի իրականությունը:

ՄՈՐԱՔՈՒՅՐ ՀՐԱՆՈՒՇԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մորաքույր Հրանուշը

վարն, ստիպված, ինչպես մայրս էր ասում, քոչի գլուխը դարձրել էր դեպի ետ, դեպի Ջանգեզուր, ետևից տանելով հազարավոր գաղթականներին, այնտեղից հասել Ղարաքիլիսա, վերջը ցրվել են այս ու այն կողմ, իրենք հանգրվանել են Գյումրիում: Մորաքույրներիցս մեկը՝ ամենափոքրը, Հրանուշ անվամբ, այդ թոհուրեթի մեջ կորել էր անհետ:

Մայրս՝ Չեղմարը, երբեք հույսը չէր կտրում, որ օրերից մի օր իր քույրը գտնվելու է: Երբ այդ մասին խոսք էր բացվում, մենք ասում էինք՝ փոքր երեխա է եղել, հիմա մեծացել, փոխվել է, որ տեսնես էլ, չես ճանաչի:

Ի՞նչ էք ասում, այ՛բալա, որ տեսնեմ, անպայման կճանաչեմ: Նախ, արյունը կքաշի, - ասում էր, - երկրորդ, Հրանուշը ուշիմ երեխա էր, իր անունը, հորս ու մորս անունները մոռացած չի լինի:

Կար նաև երրորդ փաստարկը, որն ամենաուժեղն էր. երբ Հրանուշը ծաղիկով հիվանդացել էր, թեև ձեռքերը շորերով փաթաթել էին, բայց մի անգամ, գիշերը, ատամներով քանդել էր կապը ու քիթը քորել:

Հետքը մնացել էր: Ասում էին, որ ծաղիկի հետքը մինչև կյանքի վերջը մնում է մարդու դեմքին: Այ էդ նշանից էլ նա հույս ուներ ճանաչել իր քրոջը: Եթե, իհարկե, Աստված հանդիպեցներ:

Ժամանակ անցավ: 1930-ական թվականներին Լենինականում /այժմ Գյումրի/ գաղթի ժամանակ կորածների ցուցակներ էին երևացել: Բարի մարդիկ միշտ էլ եղել են: Տարբեր տեղերում հավաքել էին որբերին ու մանկատներում պահել: Մայրս լսել էր այդ մասին և մշտապես հետամուտ էր լինում, ասելով, թե Աստված մի դուռ կբանա:

Հույսն ու հավատը որքան մեծ բան են: Հետագայում պարզվեց, որ հայ որբերից շատերն ապաստան են գտել Վրաստանում: Պատկերացրեք, մորս տառապանքները վերջ գտան: 1937թ.-ին նա տեղեկացավ, որ Հրանուշ անունով մի որբ աղջիկ /մոտավորապես տարիքը համընկնում էր/, ամուսնացել է համընթացաբար Անդրանիկ Գոչյանի հետ և ապրում է Սուխումից ոչ հեռու, Ծեբելդա գյուղում:

- Գնալու եմ, որ գնալու եմ, - ոտքի ելավ մայրիկս, - այդ Հրանուշն իմ քույրն է լինելու, սիրտս վկայում է, - ասում էր նա:

Թեև ռուսերեն կամ վրացերեն մի բառ անգամ չգիտեր, բայց թղթի վրա ռուսերեն գրել տվեց՝ Սուխում - Ծեբելդա - Հրանուշ - Անդրանիկ Գոչյան, որեց գրպանը, և 1937 խառը և դաժան թվականին գնացքով ճամփա ընկավ:

Երբ վերադարձավ, մայրս պատմեց հետևյալը:

- Սուխումում գնացքից իջել, մոլորված կանգնել եմ: Արցունքները խեղդում են ինձ: Ծամպրուկը ձեռքիս, ոտքերս ոնց որ գետնին կպած լինեմ: Տեղիցս չեմ շարժվում, ու՛ր գնամ, ոչ ճամփա գիտեմ, ոչ լեզու: Մարդիկ խռնված, բեռներով, կապոցներով, արկղներով այս ու այն կողմ են շտապում: Դրանց լեզուն էլ՝ կարծես

դուրս եկանք: Տարավ մի բեռնատար ավտոյի կողքը կանգնեցրեց: Վարորդի հետ խոսեց, ինձ հասկացրեց՝ բարձրացի, մստի: Ուրախ ժպտով ինձ հրաժեշտ տվեց, գնաց: Երևի կայարանի աշխատողներից էր: Հաստատ չիմացա, բայց նրանից շատ շնորհակալ եմ:

Ավտոն մարդկանցով լցվեց, ճամփա ընկանք: Ի՞նչ ճամփա, ուր մոլոր պտտվում ենք. անտառներ, այգիներ, մանդարինի ծառեր ... Դե ես էլ, գիտեք, վատ եմ զգում, սիրտս խառնում է, աչքերս մթնում: Եղպես չգիտեմ ինչքան գնացինք, մեկ էլ էն եմ հիշում, որ քեռիցս բռնած օգնում եմ, որ ինձ ավտոյից իջեցնեն: Կանայք աղմուկում էին՝ Հրանուշ, Հրանուշ ... էլ բան չեմ հիշում: Չգիտեմ, թե ինչքան ժամանակ է անցել, զգացի, որ մեկը գլուխս

Մայրս՝ Չեղմար Ղուկասյանը (մահացավ 91 տարեկանում):

բարձրացրել, թան է խմացնում: Երբ խելքս գլուխս եկավ, աչքերս բացեցի, տեսա թախտին պառկած եմ, մի կին կռացած դեմքիս է մայրս: Ես էլ նրան մայեցի, մեկ էլ քթի վրա նկատեցի փոսիկները, որ մնացել էին ծաղիկի հիվանդությունից: Բղավեցի՝ Հրանուշ, էդ դու՞ ես՝ իմ փոքր քույրը, ես էլ Հեղմարն եմ, քո մեծ քույրը: Փաթաթվել ենք իրար, լաց ենք լինում, ուրախությունից ենք լալիս: Ախր, քսան տարի էր անցել էն դաժան օրվանից:

Հիմա ես չեմ հիշում, թե մայրս որքան էր մնացել քրոջ մոտ, բայց որ վերադարձավ, երկար պատմում էր նրանց միտուկացի, իր հանդիպ ջերմ վերաբերմունքի մասին: Զարմացել էր տների տեսքից: Չորս սյուն են տնկել, տունը վրան սարքել: Անտառի մեջ էին, ասում էր, երևի խոնավությունից խուսափելու համար: Մի մեծ կաթսայի մեջ էլ Հրանուշը առավոտյան եգիպտացորենի ալյուրով թանձր խաշիկ էր եփում: Մամալիգ էին ասում: Մեզ համար անսովոր էր, բայց դա իրենց ամեն օրվա ուտելիքն էր:

Մայրս հանկարծ ընդհատում էր պատմությունը և ասում՝ այ՛բալա, խեղճ երեխան մեզ կորցնելուց հետո էնքան էր լա-

«ՄԱՅՐԻԿ, ՄԵՆՔ ՀԱ՞Յ ԵՆՔ»

Հարցազրույց Ստամբուլի Կետիկփաշա թաղամասի Հայ Ավետարանական եկեղեցու հովիվ, վերապատվելի ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱՔԱԼՕՂՆՈՒԻ հետ:

– **Վերապատուելի, խնդրում եմ պատմեք Ձեր մասին, ե՞րբ եւ որտե՞ղ էք ծնուել...**

– Ծնած եմ 1957թ. Արաբկիր քաղաքին մեջ...

– **Փաստորեն, եղե՞նից չորս տասնամեակ անց Արաբկիրում դեռ հայե՞ր կային: Ինչպե՞ս է փրկուել Ձեր ընտանիքը:**

– Միայն Արաբկիրին մեջ չէ, որ փրկուած հայեր կային: Այն ատենները կառավարութիւնը օրէնք հաներ է, թէ այն հայ ընտանիքները, ուր եզակի մասնագիտութեան վարպետներ կային, այդ ընտանիքները դուրս չհանեն: Դուռերու առջեւները նշաններ դրին, ըսին, որ այս մարդիկը

պետք չէ հանել: Մեր ընտանիքը այդպէս փրկուած է. մեր մէկ կողմը կենդանիներու բժիշկ է եղեր, միւս կողմը՝ շատ լաւ շինարար...

Մէկ մասն ալ կայ, որ ժողովուրդը սիրելով պահեր է: Ամեն քաղաքի մէջ այսպէս չեղաւ, սակայն քանի մը տեղեր պահուեցան:

Հինները կ'ըսէին, որ Արաբկիրի 100-էն 90-ը հայ են եղեր, բայց ջարդէն վերջ քիչ են մնացեր: Ես 1974 թ.-ին դուրս եկայ, 5-6 հայ ընտանիք կային, հիմա՝ մէկ ընտանիք:

Արաբկիր լիս է չկար, ես Մալաթիա գացի լիս սորվելու: Ես լաւ աշակերտ էի, բայց օր մը ուսուցիչը եկաւ եւ ըսաւ, թէ ինչպէս կըլլայ, որ կեանքը մուսուլմանէն աւելի միշտ աւել, սկսաւ զարնել, ես ալ իրեն զարկեցի:

Մալաթիայի լիսէն աւարտեցի, վերջը Իստանբուլ եկայ, Իստանբուլի համալսարանը մտայ, սորվեցի լիսէի «Թուրքիայի պատմութեան ուսուցիչ» դասընթացը:

Կառավարութիւնէն գործ ուզեցի: Ինծի հետ աւարտողները աշխատանք գտան, սակայն ինծի ըսին, թէ տեղ չիկայ, երեւի հայ էի, անոր համար տեղ չիկար: Թերեւս կը մտածէին. ինչպե՞ս հայը թուրքիայի

պատմութիւն պիտի սորվեցնէ: Ստիպուած ոսկերչութիւն սորվեցայ: 10 տարի ոսկերչութիւն ըրի, 1987թ.-ին սկսեցայ Աստօնյ գործին մէջ մտնել, մեծ փորձութիւնէն յետոյ որոշեցի Աստօնու ծառայել:

– **Ի՞նչ փորձութիւն, կ'ատմե՞ք...**

– Մենք ընտանիքով թումաուորուեցանք, 2 երեխաներս՝ 6 եւ 3 տարեկան, կորսնցուցի, ես ու կինս փրկուեցանք: Տունին մէջ ածուխ կը վառէինք, ածուխի գազը ներս տուեր է, միւս օրը կէսօրէն վերջը ամենուս գտան մեր տունին մէջ, երեխաներս մեռած էին, ինծի ու կնոջս հիւանդանոց տարին:

Հիմա երկու երեխա ունիմ՝ 19 տարեկան աղջիկ եւ 16 տարեկան տղայ:

Այս կեանքը ինծի նուր է, պետք է Աստօնու ծառայեմ:

Արաբկիրի մէջ եկեղեցի չիկար, հայկական դպրոց չիկար, մէկը չիկար, որ մեզի սորվեցներ, գիտցներ Յիսուսի մասին: Երբ թուրքերէն կարողացի Աւետարանը, Քրիստոսի գորութիւնը տեսա, Քրիստոսի միջոցով յաւիտեանական կեանքը գիտցայ: Շատ հայեր կան, որ Քրիստոսի արիւնին գորութիւնը չեն գիտեր:

Շատ նեղութիւններ քաշեր էի Անատոլիայի մէջ, մեզի կեանքը կ'ըսէին: Հիմա, ըսի, գորաւոր գէնք կայ:

Ես հայերէն չէի գիտեր, 5 տարի եղաւ, որ այսչափ սորվեցայ: Արաբկիր մէկ բառ հայերէն կը խօսէինք, 2 բառ՝ թուրքերէն:

Ես Աւետարանը նոր կարողացած էի, մէկ անգամ Մենրոպ սրբազանին ըսի, որ այս թիւ մէջ այսպէս գրուած է, ըսաւ. «Աւետարանականները այդպէս կը մտածեն, մենք՝ առաքելականներս, տարբեր կը մտածենք»: Գիտցայ, որ աւետարանականներ կան, գացի աւետարանականները գտայ Կետիկփաշա, տեսայ մարդիկ սուրբ գիրք կը կարդան. ըսին՝ եկուր, նստէ, մենք ալ սերտորութիւն կ'ընենք: Այդ օրէն սկսեցայ երթալ Կետիկփաշայի Հայ Աւետարանական եկեղեցի:

– **Երբ ձեռնադրուեցի՞ք:**

– Ես պատուելի ձեռնադրուեցայ 2002թ.-ին:

– **Վերապատուելի, քանի՞ հոգի է յաճախում Ձեր եկեղեցի:**

– Երբ ես գացի, 25 հոգի էր, հիմա, փառք Տիրոջը, ամառները 100 հոգի, ձմեռները 150 հոգի կը հաւաքուի: Ամեն ազգերէն կուգան: Մեր եկեղեցիի մէջ 4 լեզուով պաշտամունք կըլլայ, կիրակի օրերը՝ թուրքերէն, ռուսերէն, հայերէն, պարսկերէն: Ռուսերէն կ'ընենք, որովհետեւ տարբեր ռուսախօս երկիրներէն եկածներ կան: Մոլդովայէն եկածներու մէջ շատ են գազաուզները: Գազաուզները ծագումով

թուրք են, բայց քրիստոնէայ են, Իստանբուլ են եկեր աշխատանք ճարելու համար:

Կեսօրէն վերջ ժ. 2-ին հայաստանցի հայերու համար պաշտամունք կ'ընենք՝ մօտ 30 հոգի են:

Ժ. 5-ին կուգան պարսիկները, որ իսլամ են, եւ կ'ուզեն քրիստոնէայ դառնալ, կը մկրտենք, քրիստոնէայ կը դառնան, ուրիշ երկիրներ կ'երթան: Սերտորութիւն կ'ընեն: Պարսկաստան անոնք կը վախճան եկեղեցի երթալ:

– **Իսկ Ստամբուլում կան Թուրքիայի այլ քաղաքներում ուրիշ Ավետարանական եկեղեցիներ կ'ան:**

Կետիկփաշայի Հայ Ավետարանական եկեղեցին:

– Իստանբուլի մէջ 20, Անկարա՝ 5, Իզմիր՝ 5, Ադանա՝ 2, Դիարբեքիր, Մերսին, Սամսուն՝ 1-ական թուրքական Աւետարանական եկեղեցիներ կան: Մէջերնին շատ հրաշքներ կ'ըլլան, հիւանդներ կը բուժուին, երազներ կը տեսնեն: Մէկ հոգի թուրք ռադիո բացեր է, թուրքերէն քարօզ կ'ըլլայ, լսողներու մեծամասնութիւնը իսլամ է:

– **Իսկ Թուրքիայի խորքերից իսլամ հայեր գալի՞ս են Ձեր մօտ քրիստոնէութիւն ընդունելու:**

– **Գազաուզներէն իսլամացած հայեր կուգան Իստանբուլ, մէկ մասը քրիստոնէութիւն կ'ընդունի, ըսելով, որ մեր հայրերը վախէն իսլամ դարձեր են, հիմա ազատ ենք, քրիստոնէայ պիտի դառնանք, միւս**

մասը կ'ըսէ, որ վախէն չէ, որ իսլամ դարձած են, որովհետեւ իսլամը ճիշտ ընդուներ են: Մէկ մասն ալ Անատոլիա կ'ապրին, իսլամացած են, կ'ըսեն մեր գիւղը հայ է, միւս գիւղն ալ հայ է, մենք իրարու աղջիկ կուտանք, որ դուրսէն մարդ չըմտնէ մեր մէջ, եթէ կռիւ ըլլայ, կ'ըսեն՝ «կեանքի չոճուխ»: Մէկ մասը գիտեն, որ հայ են եղեր, բայց կը վախճան բարձրաձայն ըսել, մանաւանդ, եթէ պետական ծառայութեան մէջ են, կը վախճան, որ աշխատանքէն կը հանեն:

– **Վերապատուելի, խնդրում եմ իսլամ հայերի հետ հանդիպումների մի քանի դէպք պատմեք:**

– Արդիւնի գյուղերէն մայրը եւ մօտ քսան տարեկան տղան եկեղեցի եկան, մայրը ըսաւ, որ տղայիս վրայ թուրք գրեց, եւ կ'ուզեմ, որ աղօթես: Այսպէս կ'ըլլայ, թուրքերը երբեմն հայկական եկեղեցի կուգան թուրք ու գիրի, իրենց հիւանդներու վրան աղօթելու համար: Այդ ժամանակ հայաստանցի մի քոյր ներս մտաւ, կարծ խօսեցանք, գնաց, այդ տղան ըսաւ.

– Խո՞ջա, դուն մեր լեզուն ուրկէ՞ գիտես:

– Այս լեզուն քու լեզո՞ւդ է,– հարցուցի ես:

– Այո՛, մեր գիւղի լեզուն է:

– Ուրեմն դո՞ւն ալ հայ ես,– ըսի ես:

– Ո՛չ,– ըսաւ,– հայ չեմ, այս մեր ծերերու լեզուն է:

– Չաւալս,– ըսի,– բոլոր գիւղերու մէջ թուրքերը թուրքերէն կը խօսին, ինչպէ՞ս է, որ ձեր գիւղի մէջ յատուկ լեզու կայ, ան ալ հայերէն:

Այդ ժամանակ տղան մայրիկին դարձաւ, հարցուց.

– Մայրի՛կ, մենք հա՞յ ենք: Մայրը ըսաւ.

– Տղա՛ս, չիտեմ, բայց աղ մեր լեզուն է:

Թէլէվիզիոնի վրայ հաղորդումներ կ'ըլլան կրօնական միւթերու շուրջ, երբեմն կը մասնակցին: Մէկը եկաւ, ըսաւ, որ քեզի տեսայ թիվի վրայ, արիւնս քաշեց, իմ մախնիները հայ են եղեր, քրիստոնէայ: Ըսի՝ պետք է քրիստոնէայ դառնաս, ըսաւ՝ ինչպէ՞ս դառնամ, պետական աշխատող եմ: Պատմեց, որ Խարբերդին մօտիկ երկու հայկական գիւղ կայ, բոլորը հայ են, հայերէն չիտեն, աղքատ են, Կ Պոլիս չեն կըրնար գալ եւ քրիստոնէութիւն ընդունիլ, իսկ ինչ կը վախճան կրօնափոխուի:

Թուրքիան ինչո՞ւ այդպէս կը վախճայ եւ հայերու դէմ կռիւ կ'ընէ, որովհետեւ գիտէ, որ կորսուած հայեր կան, կը վախճայ, որ այս մարդիկ կ'արթնան:

Օր մը Ամերիկայէն եկած պատուելի Պերճ Ծամպագեանին Իստանբուլ օդակայան պիտի ճամփայ դնէի, թաքսիի մէջ կը խօսէինք, շարժավարը հարցուց.

– Դուք հա՞յ եք:

Ես ալ ըսի.

– Դուն որտեղէ՞ն գիտցար, որ մեր լեզուն հայերէն է:

Ըսաւ.

– Ես ալ հայերէն կը խօսիմ:

Ըսի.

– Ուրեմն դո՞ւն ալ հայ ես:

Ըսաւ.

– Ո՛չ, ես հայ չեմ, ես համշէնցի եմ:

Ասանկ դէպքեր շատ եղած են, իմ ծանօթներս ալ շատ հանդիպած են իսլամ հայերու, մանաւանդ, համշէնցի հայերու: Իստանբուլի մէջ համշէնցի շատ կայ, մէկ մասը կ'ուզեն իրենց պատմութիւնը գիտնալ, բայց չիտեն ուրկէ կարդալ:

– **Մեր թերթը բազմիցս անդրադարձել է մահմեդական համայնքներին, բայց, ցաւօք, նրանք հայերէն գրել-կարդալ չգիտեն:**

– **Վերապատուելի, շնորհակալութիւն հարցազրույցի համար, Ձեզ մաղթում եմ ամենայն բարիք:**

Զրուցեց ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԸ

(Սկիզբը՝ 1-ին էջում)

«Ձու՛մ հուրիթի» թղթակից Ուֆուք Գիւլդեմիրը իր «Անատոլիայի հայ հայրենակիցները» հետաքրքրական յօդուածաշարում, 1981 թ. օգոստոսի 12-16-ին, յետ-յեղաշրջման շրջանի շատ թարմ պատկերացումներ է տալիս գաւառի հայութեան մասին⁵³: Նա ասուլիս վարելով մի շարք «պաշտօնական» եւ «թաքուն» հայերի հետ հետաքրքիր համեմատութիւնների եւ եզրակացութիւնների է յանգում: Այսպէս, օրինակ, նա ասում է, որ եթէ Վիրանշեհի-րի հայերը դժարութիւններ ունեն կրօնական ազատութեան իմաստով, Մալաթիայում ապրող 20 տուն հայութիւնը «գերծ» է այդպիսի մտահոգութիւններից: Մալաթիայի հայերը, ըստ Գիւլդեմիրի, Ադիեման-մի հայերի պէս միմիայն «աղջիկ առնելու, տալու հարց» ունեն⁵⁴: Նրա վարած ասուլիսներից պարզուրում է նաեւ, որ 700 տուն հայութիւն ունեցող Կեսարիայում, 1981 թ., հազիւ մնացած են եղել 12 տուն, իսկ շրջակայ գիւղերում եւս մնացել են հայեր:

Պիտի ասել, որ հաւատափոխութեան մարտավարութիւնն էլ լիարժէք չի նպաստել ասիմիլիացիայի քաղաքականութեանը: Սոյն ժամանակահատուածում, թէեւ պետական լայն մասշտաբով վերակիրառուել է իսլամացման հնաւանդ քաղաքականութիւնը, այնուամենայնիւ, դրան համապատասխան չափերով չի իրականացւել թուրքացումը: Այս ուղղութեամբ թուրք մտաւորականութեան որոշակի խաւը լաւապէս իրազեկ էր տեսել մարտավարութեան անճարկութեանն ու ապարդիւնութեանը: «Թուրքիայում ապրող հայերի մեծ մասը թուրքացած հայեր են,- գրում էր Թուրքիայի պատմական գիտութիւնների դոկտ., պրոֆ. Ֆահիր Արմաօղլուն «Թերջումանի» 1988 թ. փետրւարի 17-ի համարում,- այսինքն՝ առանց իրենց ինքնութիւնը կորսնելու, թուրքերի հետ խառնուել են եւ ձերբազատուել են Թուրքիայի նկատմամբ թշնամական զգացումներից»⁵⁵: Ահա պարզուրում է, որ Թուրքիայի պետական շահերի դիտանկիւնից՝ քրդացման, թուրքացման եւ իս-

հուրիթի» թղթակից Ուֆուք Գիւլդեմիրը: Անարկելով Վիրանշեհի քնակող Իւնգեզ անունով հայի ասում է, որ նա շատ քիչ հայերն գիտեր եւ ընդամենը իր գիտցածը 70 տարի առաջ՝ հայկական վարժարանում սովորած մի քանի աղօթքն էր⁵⁶: Ապա Գիւլդեմիրը այդ երեւոյթը թերեւս «բնական» ձեւացնելու, բայց իրականում թուրքացման քաղաքականութիւնը մի կերպ կոծկելու նպատակով շարունակում է այսպէս. «Յայ հայրենակիցները երկար դարեր իսլամների հետ ապրելու այնքան են վարժել, որ իրենց աղօթքին էլ նամազ են կոչում... Արդէն, բացի լեզուից, մեծ տարբերութիւններ չկան երկու նամազների միջեւ: Երկուսն էլ գորգի վրայ ծունկի են գալիս եւ թեւերը դէպի երկինք են բացում...»⁵⁷:

Պրոֆ. Գեղամ Կիրակոսեանն Արեւմտեան Յայաստանի իր ուղեւորութեան յուշերում ասում է. «Այդ ամբողջ օրը մեզ հետ էր նաւավար Ռաջաբը: Ես փորձեցի քրդերէն իմացած իմ մի քանի բառով «գրուցել» նրա հետ ու հասկանալ, թէ ինչու է նա մեր նկատմամբ այդքան ջերմ: Նա բռնեց իմ թելը, ինձ տարաւ կղզու հարաւային կողմ՝ մի բարձր տեղ, եւ ցոյց տուց լճի հարաւային ափին հեռուում երեւացող իրենց գիւղը՝ Շքուրդը՝ պատմական Սոխրաբերդը, եւ ալեկոծած հոգով ասաց, որ ինքը հայ է, եւ իրենց գիւղի բոլոր բնակիչները քրդախօս հայեր են»⁵⁸:

Արտասահմանում հաստատուած եւ բուն անունն ու կրօնը վերականգնած Ռազմիկ Յակոբեանը (նախկինում՝ Նուրեղիկ Եագուբ), որ ծնել էր ապրել է Ադիեմանում եւ որոշել է էկրանաւորել փաստագրական կիսօ՝ «թաքուն» հայութեան մասին, 2004թ. մանրամասնօրէն նկարագրում է կացութիւնը: «Ծնողներս թաքցնում էին իրենց ծագումը,- ասում է նա,- որովհետեւ հայ լինելը աններելի յանցանք է համարում»⁵⁹:

Քուրդ ղեկավարներ եւս վկայում են «թաքուն» հայերի մասին. «Այն գիւղը, որ գնացի, մօտ մէկ ժամ կամ անէլի հեռու էր մեր գիւղից եւ հայկական շատ հին գիւղերից էր: Հենց այդտեղից պարզուրում էր հայերի իրաւունքների ոտնահարումն ու նրանց նկատմամբ խտրութիւնը, որովհետեւ այդ գիւղի եկեղեցին վերանշէլ էին մգկիթի, այն պայմաններում, երբ դեռ հայ եղբայրները ապրում էին այդտեղ: Յայրս հետաքրքիր եւ ընկերական կապեր ուներ հայ եղբայրների հետ եւ նրանցից շատերի հետ խոր ընկերութիւն էր հաստատել... Այդ խնդիրը արծարծում են, որովհետեւ թուրք ֆաշիստները սնապարծութեամբ ու պոռոտախօսութեամբ ասում էին, որ այլեւս հայ չկայ...»: Ահա այսպէս է արտայայտուում Արդուլլահ Օջալանը թուրք լրագրող դոկտ. Եալչին Քիչիքի վարած մամլոյ ասուլիսի ընթացքում 1990-ականների կէտերին⁶⁰:

Ուրֆայի շրջակայքում գտնուող Ջիբին, Ջիբն կամ Սալակկայա գիւղն այցելել է Մետրոպ արք. Մուրաֆեանը, 2000 թ. յուլիսի 4-ին: Այդ կապակցութեամբ անելորդ չենք համարում մէջբերել հետեւեալ յուզական տողերը. «Նուրիկ կամ Մուշեղը պատրիարքին իրաւիւրեց իր տունը: Նա կոյր է եղել 4 տարեկանից, եւ հայերն խօսում է մաքրու պղտկական ոճով: Նա ասեց, որ վերջին 75 տարիներում սա առաջին անգամն է, որ հայ պատրիարքը

ուրք է դնում Ջիբն: ... Ծերունին գեղեցիկ ծայր ունէր եւ հիանալի տոնով երգեց Ս. Ներսէսի շարականներից մէկը...»⁶¹:

Ջիբնի թուրքերէն կայքէջի հեղինակները, մատնանշելով Ջիբնի հայկական լինելու հանգամանքը, առանձին տեղ են

աննեն՝ գրքի հրատարակութիւնից յետոյ բազմաթիւ այսպէս կոչուած «թուրքեր» կապել, շնորհաւորել եւ «թախանձագին խնդրել են իրեն», որ նոյնպէս գրի առնի իրենց ընտանիքներում նոյնանման պարագաները՝ հայկական ծագման հետ կա-

Անատոլիայում ապրող «թաքուն հայերի» ընտանիք:

յատկացրել գիւղի ներկայիս հայ բնակիչներին եւ լուսանկարներով ներկայացրել նրանց. Սաթենիկ, Մարիամ, Ծաղիկ, Ղուկաս եւ Մելինէ անունների կողքին համդիպում ենք նաեւ Իւսուֆ, Ջիբն եւ այլն⁶²:

Պաուլա Վոլֆերտը իր մասնագիտական մի յօդուածում (տպագրուած «Savuer» հանդէսում 1998 թ. մայիս) լայն քննարկման ենթարկելով Թուրքիայի Հարաւ-արեւելեան շրջանների տեղական թխածոները, կերակրատեսակները եւ խոհանոցային հարցերը, ակնարկում է Ջիբն գիւղի բնակիչ Ջելիհա Գունգորէն անունով մի «թաքուն» հայուհու⁶³: Վոլֆերտն ընդգծելով 1915թ. տեղահանութիւններից յետոյ մի խումբ հայերի «ծուլման» պարագան՝ նշում է, որ նրանց շառաւիղների «սեւահեր եւ կապուտաչեայ» Ջելիհայի մամանների գոյատեւման շնորհիւ՝ այսօր «հայկական համ ու հոտ է հաղորդել շրջանի խոհանոցին»⁶⁴:

Իր բաւականին հարուստ տեսլանքի հիմամբ՝ Քեմալ Եալչինը գերմանական թղթակցի հետ մի հարցազրոյցի ընթացքում դիպուկ բնութագրում է մերօրեայ «թաքուն» հային. «Այդպիսի ընտանիքներն ապրում են որպէս քուրդ կամ թուրք մուսուլմաններ եւ նրանց երեխաներն իրենց մայրենի լեզուն չեն սերտում: Ինչ տեսած թաքուն հայերից շատերը 15-17 տարեկաններ էին, որոնց ծնողները նրանց զգուշացրել էին չխօսել այդ մասին»⁶⁵:

«Թաքուն լինելու», «խնամքով թաքցնելու» մտակեցածքն ինքնին բարդ եւ անըմբռնելի կենսափոխապայտութիւն է. թէ ինչպէս կարելի է ամբողջ կեանքի տեւողութեամբ ծածկելով, կեղծելով, ամօթի ու վախի զգացումներից տառապելով եւ հոգեմտաւոր ներքին պակասութիւնների բռնելով, ի վերջոյ, պահպանել ինքնութիւնը եւ կյանքը ինքնակազմ պատկանելութեան ներաշխարհ... եւ էականն այն է, որ այդ փոխանցել յետնորդներին:

2005թ. փետր. 5-ին, Կ. Պոլսի «Եափը վէ քրեդի» բանկի դահլիճում, «Հայկական հարցը Թուրքիայում» միթով բանախօսական ելոյթ է ունեցել տազնապայարոյց «Աննաեաններ» (մեծ մայրս) գրքի հեղինակ Ֆեթիլէ Չեթինը: Նա մեծ յանդուութեամբ է խօսել բոլոր այն անիրաւութիւնների մասին, որոնք գործարկուել են հայութեան դէմ⁶⁶: Նա յիշելով իր հայ մեծ մօրը՝ պատմել է, որ ինչպէս իր «Աննաե-

պակցաբար: Այս իմաստով շահեկան ենք համարում «իսլամացած» եւ «թաքուն» հայի հոգեկան ներաշխարհի մի շատ էական երեսը վեր հանել այդպիսիների լեզուով. «Մենք երկու «ես» ունենք՝ ներքին եւ արտաքին,- ասել է իրաւաբան Ֆեթիլէ Չեթինը իր բանախօսութեան ընթացքում,- այս երկուսն էրբեք չենք կարող մեր երկու «ես»-երը միացնել եւ ներկայանալ որպէս մէկ «ես» ունեցող անձ...»⁶⁷:

- 46. Ալիք, 1952, սեպտեմբերի 14-17:
- 47. Քեմալ Ե., Հոգիս քեզմով կը խայտայ, թարգմանեց Գարեգին արք Պեքճեանը, Երեւան, 2003, էջ 306-307:
- 48. Պատմա-բանասիրական հանդէս, Երեւան, 1977, թիւ 1(76), էջ 256:
- 49. Քեմալ Ե., Հոգիս քեզմով կը խայտայ, Երեւան, 2003, էջ 346:
- 50. Նոյն տեղում:
- 51. Hofmann T., Armenians in Turkey today, October 2002, p. 18.
- 52. Գասպար Ա., Հայ ազատագրական պայքարն ու սիւրբեկութիւնը, Թարգմանեց եւ խմբագրեց Արմէն Տոնոյեանը, Լուս Անցելեա, 1989, էջ 112:
- 53. Ալիք, 1981, դեկտեմբերի 9:
- 54. Նոյն տեղում:
- 55. Նոր Մարմարա, 1988, փետրւարի 17:
- 56. Ալիք, 1981, դեկտեմբերի 9:
- 57. Նոյն տեղում:
- 58. Կիրակոսեան Գ., Հողի ու արեան կանչով, տասն օր Արեւմտեան Յայաստանում, Եր., 2001, էջ 32:
- 59. Thousands Of Turkified Armenians Revert To Their Roots, PanArmenian News, jan 19, 2005 www.panarmenian.net/news/eng/?task=society&id=11935&date=2005-01-19.
- 60. Եալչին Բ., Վերապրումի պատմածք, Արդուլլահ Օջալանի յուշերն ու մտորումները (պատկերներ), Թեհրան, 1999, էջ 48 եւ 49:
- 61. oons-request@uk-christian.net, 2000, յուլիսի 12:
- 62. <http://www.cibin.de>
- 63. <http://www.paula-wolfert.com/articles.html>.
- 64. Նոյն տեղում:
- 65. Kemal Yalcin, Armenians In Turkey: The silence broken through?, 22.1.2002, http://www.nadir.org/nadir/initiativ/kurdi-almankassel/aktuell/2002/jan2002/ armenier_tr.htm.
- 66. Նոր Մարմարա, 2005, փետրւարի 7:
- 67. Նոյն տեղում:

Պարբերիկի Ա. Կիրակոս եկեղեցու մոտ ապրող մի հայ կին:

լամացման յաջորդական քաղաքականութիւններից եւ ոչ մէկը չի տւել ցանկալի արդիւնքներ պատմական երկար վազքի վրայ ...

«Թաքուն հայ» երեւոյթի արտաքին դրսեւորման վերաբերեալ հետաքրքրական պատկեր է տալիս դարձեալ «Ձում-

Գլխավոր խմբագիր և համարի պատասխանատու՝ ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ: Լրատվական գործունեությունը իրականացնող՝ «ՀԱՄՇԵՆ» հայրենակցական-քաղաքական հասարակական կազմակերպություն: Հասցեն՝ Երևան, Ա. Իսահակյան 18: Հեռախոս՝ (+374+10) 25 21 26: Գրանցման վկայական՝ N 03U054979, տրված՝ 26.06.2002թ.: Խմբագրությունը ոչ միշտ է համակարծիք հեղինակների տեսակետներին: Արտատպության կամ մեջբերման դեպքում հղումը «Ձայն համաշխարհային» պարտադիր է: Հրատարակվում է 2004թ. օգոստոսից: «ДЗАЙН АМШЕНАКАН» (ГОЛОС АМШЕНСКИЙ). Ежемесячная газета Земляческой благотворительной общественной организации «АМШЕН» (г. Ереван), Гл. редактор - СЕРГЕЙ ВАРДАНЯН. Издается с августа 2004г. Газета распространяется бесплатно. Тел. 25 21 26. «HAMSHEN» Compatriotic-charitable public organization (Yerevan). «DZAYN HAMSHENAKAN». Issued from August, 2004. Editor in chief SERGEY VARDANYAN. Tel. (+374+10) 25 21 26, E-mail: dzaynhamshenakan@yahoo.com